

AZƏRBAYCAN DİLİ

FƏNNİ ÜZRƏ ELEKTRON DƏRS VƏSƏİTİ

IV.Sintaksis

80. Budaq cümlələrin növləri

Budaq cümlələrin növləri

Budaq cümlələr müxtəlif cəhətdən baş cümləni aydınlaşdırır. Bu baxımından budaq cümlələrin aşağıdakı növü var.

1. Mübtəda budaq cümləsi
2. Xəbər budaq cümləsi
3. Tamamlıq budaq cümləsi
4. Təyin budaq cümləsi
5. Zərflik budaq cümləsi
6. Şərt budaq cümləsi
7. Qarşılıq- budaq cümləsi

IV.Sintaksis

81. Mübtəda budaq cümləsi

Mübtəda budaq cümləsi

1. Baş cümlədə mübtəda olmur, budaq cümlə baş cümlənin buraxılmış mübtədasını əvəz edir. Baş cümlədə mübtəda iştirak etmyəndə mübtəda budaq cümləsi *nə?* sualına cavab verir.

Yadından çıxmasın ki, (nə?) bilik və əmək insanı ucaldır.

2. Baş cümlədə mübtəda iştirak edir, lakin həmin mübtəda bir qədər qeyri-müəyyən xüsusiyyətli olur. Onu müəyyənləşdirməyə ehtiyac olur. Baş cümlədə mübtəda iştirak edəndə mübtəda budaq cümləsi *kim?nə?*bəzən də *hara?* Sualına cavab verir. Bu suallardan hansının verilməsi baş cümlədəki mübtədanın ifadə vasitəsindən asılı olur.

Baş cümlədəki mübtəda şəxs bildirirsə və **kim?**sualına cavab verərsə, mübtəda budaq cümləsi **kim?**sualına cavab olur. *Kim ki ölkəmizin gələcəyinə inandı, o işlədi və hörmət qazandı.*

Baş cümlədəki mübtəda əşya bildirirsə və **nə?**sualına cavab verirsə, mübtəda budaq cümləsi də **nə?**sualına cavab olur. *Məqsədimiz nə idisə, o da həyata keçdi.*

Baş cümlədəki mübtəda yer bildirirsə və *hara?*sualına cavab olursa, mübtəda budaq cümləsi də **hara?** sualına cavab verir. *Haranı ürəklə düzəldirlər, ora abad olur.*

IV.Sintaksis

82. Xəbər budaq cümləsi

Xəbər budaq cümləsi

Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin **bu, o, bəzən də belə, elə** əvəzlilikləri ilə ifadə olunan xəbərini müəyyənləşdirməyə xidmət edir.

Kənddə vəziyyət belədir ki, yağış yolları yuyub aparıb.

Baş cümlələrin xəbəri olan **bu, o, belə, elə** ümumi sözlərdir, onlarda qeyri- müəyyənlik var. Ona görə də onların mənasını dəqiqləşdirməyə ehtiyac olur. Bu ehtiyacı budaq cümlə ödəyir.

Xəbər budaq cümləsinin sualları baş cümlənin xəbərinə verilən suallardır: bu da, əsasən, iki sualdır.

1. Nədir?

*Dediyim budur ki,
(nədir?) nizam- intizam
yerində olsun.*

2. Necədir?

*Məqsədimiz belədir ki,
(necədir?) daima əmin
amanlıq olsun.*

Baş cümlənin xəbərinin ifadə formasından asılı olaraq, sualların formasında da fərq ola bilər.

İş ondadır ki, (nədədir?) tikinti hələ başa çatmayıb.

IV.Sintaksis

83. Tamamlıq budaq cümləsi

Tamamlıq budaq cümləsi

Tamamlıq budaq cümləsinin iki vəzifəsi var.

1. Baş cümlədə buraxılmış tamamlığı əvəz edir

*Mən bilirəm ki, (nəyi?)
səmimiyyət gözəl
keyfiyyətdir.*

2. Baş cümlədə əvəzliliklə ifadə olunan və qeyri- müəyyənlik bildirən tamamlıq iştirak edir, budaq cümlə həmin tamamlığı əvəz edərək onu müəyyənləşdirir.

*Mən onu bilirəm ki, (nəyi?)
səmimiyyət gözəl keyfiyyətdir.*

IV.Sintaksis

84. Tamamlıq budaq cümləsinin növləri

Tamamlıq budaq cümləsinin növləri

Vasitəsiz tamamlıq budaq cümlələri

Baş cümlədə işlənən və ya işlənməyib nəzərdə tutulan vasitəsiz tamamlıqları əvəz edən tamamlıq cümlələrinə **vasitəsiz tamamlıq budaq cümlələri** deyilir.

Sualları: nə?nəyi?kimi?

Qəsəm kişi bunu da hiss etdi ki, həmin hadisə cavanlıqla bağlıdır.

Vasitəli tamamlıq budaq cümlələri

Baş cümlədə işlənən və ya işlənməyib nəzərdə tutulan vasitəli tamamlıqları əvəz edən tamamlıq budaq cümlələrinə **vasitəli tamamlıq budaq cümlələri** deyilir.

Sualları:

kimə?nəyə?kimdə?nədə?kimdən?nədən?

Kim tez gəlsə, tapşırığı ona verərik.

IV.Sintaksis

85. Təyin budaq cümləsi

Təyin budaq cümləsi

Təyin budaq cümləsi baş cümlədə nəzərdə tutulan, lakin işlənməyən, yaxud əvəzliliklə ifadə olunan təyinin əvəzində işlədilir. Təyin budaq cümləsi təyinlərin suallarına cavab verir.

1. Baş cümlədə tətin yoxdur, lakin onun olmasına ehtiyac hiss olunur, budaq cümlə həmin təyinin əvəzində işlənilir.

2. Baş cümlədə ümumilik, qeyri- müəyyənlik bildirən təyinlər işlənilir, budaq cümlə onları əvəz edir, aydınlaşdırır.

Təsərrüfatlar var ki, qonaq-qara üçün mehmanxanalar tikiblər.

Sizə elə bir yer lazımdır ki, kitab oxuyasınız.

Təyin budaq cümlələri baş cümlənin isimlə ifadə olunmuş hər üzvünə aid ola bilər.

**Mübtədaya
aid**

Elə adam
olmalıdır ki,
millətin
sabahını görə
bilsin.

Xəbərə aid

Bu kitab
mehriban bir
anadır ki,
laylayla
doludur sinə
dəftəri.

**Tamamlığa
aid**

Bir əntiqə
geyim
tikiblər ki,
başdan ayağa
tamaşadır.

Zərfliyə aid

Onlar elə bir
kənddə
yaşayırlar
ki, hər yeri
bağ-
bağatdır.

IV.Sintaksis

86. Zərflik budaq cümlələri

Zərflik budaq cümlələri

Zərflik budaq cümlələri baş cümlənin ifadə etdiyi hal və hərəkətin tərzini, yerini, zamanını, kəmiyyətini, səbəbini, məqsədini bildirir.

Hal və hərəkətin tərzini bildirir:

İki yoldaş bir- birinə elə sarıldılar ki, elə bil bunlar uzun illərin həsrətlisi imişlər.

Hal və hərəkətin yerini bildirir:

Cəmiyyət hara vurursa, oradan dirilik suyu qaynayır.

Hal və hərəkətin zamanını bildirir:

Beş- on dəqiqə keçməmişdi ki, külək güclənməyə başladı.

Hal və hərəkətin kəmiyyətini bildirir:

Bu qız nə qədər danışsa da, Musa onu anlaya bilmədi.

Hal və hərəkətin səbəbini bildirir:

Kin bəsləyir, ona görə ki, bədbəxtdir.

Hal və hərəkətin məqsədini bildirir:

Ayna arvad buzovı Qızıl inəyin altından dartıb çıxartdı ki, kəndin buzovlarına qatsın.

IV.Sintaksis

87. Zərflik budaq cümlələrinin növləri

Zərflik budaq cümlələrinin növləri

	Növ	Tərif	Sual	Misallar
1	Tərzi-hərəkət budaq cümləsi	Baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin tərzini, yəni necə vəziyyətdə icra olunduğunu bildirir.	Necə?nə cür?Nə tərzdə?	<i>Arif Orxanı elə pərt etdi ki, Orxan dözə bilməyib sinifdən çıxdı.</i>
2	Yer budaq cümləsi	Baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin yerini bildirir.	Hara?haraya? harada? haradan?hara kimi?	<i>Haranı desən oranı xəbər verər. Hara aparsalar, ora gedəcəyik.</i>

	Növ	Tərif	Sual	Misallar
3	Zaman budaq cümləsi	Baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin səbəbini bildirir.	Nə vaxr?nə zaman?haçan?	<i>Təzəcə rahatlanırdı m ki, başımın üstünü kəsdirdi.</i>
4	Kəmiyyət budaq cümləsi	Baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin kəmiyyətini bildirir.	Nə qədər?	<i>O qədər gözəl yerlərdir ki, insan nağıllar aləminə düşdüyünü zənn edir.</i>

	Növ	Tərif	Sual	Misallar
5	Səbəb budaq cümləsi	Baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin səbəbini bildirir.	Nə üçün?niyə?nəyə görə?nə səbəbə?	<i>Mən səhər, axşam ona dəyirdim, çünki onun vəziyyəti çox ağır idi.</i>
6	Məqsəd budaq cümləsi	Baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin məqsədini bildirir.	Nə üçün?niyə?nəyə görə?nə məqsədlə?	<i>Zəng elədim ki, sənin səsini bir daha eşidim.</i>

IV. Sintaksis

88. Tərzi- hərəkət budaq cümlələri ilə
təyin budaq cümlələri arasında oxşar
və fərqli cəhətləri

Tərzi-hərəkət budaq cümlələri ilə arasında oxşar və fərqli cəhətlər.

Tərzi- hərəkət budaq
cümləsi

Təyin budaq cümləsi

Oxşar cəhətləri

1. Həm tərzi- hərəkət, həm də təyin budaq cümlələri **nə cür?nə təhər?** kimi suallara cavab verir.
2. Hər ikisində baş cümlələrdə **elə, belə** kimi sözlərlə ifadə olunan təyinlər işlənir.

**Tərzi- hərəkət budaq
cümləsi**

Təyin budaq cümləsi

Fərqli cəhətləri

*Elə danışır ki, elə bil imam
övladıdır.*

Elə sözü *felə* aiddir.
Deməli, tərzi- hərəkət budaq
cümləsidir.

*Elə qızıdır ki, sözünə
inanmamaq olmur.*

Elə sözü *ismə* aiddir.
Deməli, təyinbudaq
cümləsidir.

IV.Sintaksis

89. Səbəb və məqsəd budaq
cümlələri arasında oxşar və fərqli
cəhətlər

Səbəb və məqsəd budaq cümlələri arasında oxşar və fərqli cəhətlər

Səbəb budaq cümləsi

Məqsəd budaq cümləsi

Fərqli cəhətləri

1. Səbəb budaq cümlələri baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin səbəbini bildirir.
2. Səbəb budaq cümləsi **nə səbəbə?** sualına cavab verir.

1. Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan hal və hərəkətin hansı məqsədlə icra olunduğunu bildirir.
2. Məqsəd budaq cümləsi **nə məqsədlə?** sualına cavab verir.

Səbəb budaq cümləsi

Məqsəd budaq cümləsi

Oxşar cəhətləri

Onların suallarının çoxu eynidir. (nə üçün? niyə? nəyə görə?)

Çalışdıq ki, hər şey qaydasına düşsün. Məqsəd budaq cümləsi

İstirahət edirik, çünki hər şey qaydasındadır. Səbəb budaq cümləsi

IV.Sintaksis

90. Şərt budaq cümləsi

Şərt budaq cümləsi

Şərt budaq cümləsi baş cümlənin bildirdiyi hal və hərəkətin hansı məqsədlə icra edildiyini bildirir. Əsas göstərici –**sa**, –**sə** şəkilçisidir.

İşlər yaxşı getsə, sabah özünü çatdıracam.

Şərt budaq cümləsinin əsas sualı şərt sözü ilə formalaşır: hansı şərtlə? nə şərtlə?

IV.Sintaksis

91. Qarşılıq- güzəşt budaq
cümləsi

Qarşılıq- güzəşt budaq cümləsi

Qarşılıq- budaq cümləsi olan tabeli mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlələrinin münasibəti belə olur:

a) Baş və budaq cümlələrin ifadə etdikləri hadisələr bir-birinə qarşı qoyulur.

b) Ancaq onlar bir- birini inkar etmir. Elə bil ki, bir- birinə güzəştə gedir.

Uşaqlar dərslə geciksə də, müəllim onları danlamadı.
Qarşılıq- güzəşt budaq cümləsinin əsas grammatik göstəricisi **sa da**, **-sə də** formasıdır, ancaq başqa vasitələrin köməyi ilə də əmələ gələ bilər.

IV.Sintaksis

92. Mürəkkəb cümlələrin
grammatik təhlil qaydaları

Mürəkkəb cümlələrin grammatik təhlil qaydaları

Tabesiz mürəkkəb cümlə

1. Tabesiz mürəkkəb cümlə olduğu qeyd olunur.
2. Əlaqə vasitələri: intonasiya və bağlayıcı vasitələr.
3. Məna əlaqələri.

Məsələn:

Yağış yağdı və ətrafı bürüyən toz nəm asfaltın üstünə yatdı.

- a) Tabesiz mürəkkəb cümlədir.
- b) Tərəfləri və bağlayıcısı ilə əlaqələnmişdir, bağlayıcılı tabesiz mürəkkəb cümlədir.
- c) Tərəfləri arasında səbə- nəticə əlaqəsi var.

Tabeli mürəkkəb cümlə

1. Tabeli mürəkkəb cümlə olduğu kimi qeyd olunur.
2. Budaq cümlənin baş cümləyə hansı vasitələrlə bağlanması.
3. Budaq cümlənin növü.

Məsələn:

O dedi ki, gərək hamı təbiətin bu gözəl guşəsini gəzməyə çıxsın.

- a) Tabeli mürəkkəb cümlədir.
- b) Budaq cümlə **ki** bağlayıcısı ilə baş cümləyə bağlanıb.
- c) Budaq cümlə tamamlıq budaq cümləsidir.